

Oude bronnen, nieuwe vragen

Ontwikkelingen in de editiewetenschap

prof.dr. A. Kets-Vree

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Editiewetenschap – vanwege de Stichting Het Vrije Universiteitsfonds, daartoe in staat gesteld door het Huygens Instituut (KNAW) – bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 20 november 2008.

Mijnheer de rector, dames en heren,

In 1990 publiceerde de Engelse schrijfster A.S. Byatt de roman *Possession*.¹ Het boek, dat werd bekroond met de prestigieuze Booker Prize, speelt zich af in een wereld die veel van de lezers onbekend zal zijn geweest en die – naar ik aanneem – ook velen van u niet uit eigen ervaring kennen. Het is de wereld van de editiewetenschap. Centraal in de roman staat de literaire nalatenschap van de fictieve negentiende-eeuwse dichter Randolph Henry Ash. Ash staat te boek als een van de grootste Victoriaanse auteurs. Er zijn dan ook twee onderzoeksgroepen sinds jaar en dag bezig met het vervaardigen van wetenschappelijke edities van zijn oeuvre. In New Mexico wordt gewerkt aan een integrale uitgave van Ash' correspondentie en in Londen houdt een groep onderzoekers zich onder leiding van professor Blackadder bezig met de editie van Ash' *Volledige Werken*. Aan het begin van de roman, op een dag in september 1986, heeft Blackadder's assistent, Roland Michell, in de London Library een boek uit het bezit van Ash aangevraagd in de verwachting daar belangrijke kanttekeningen in aan te treffen. Het boek staat inderdaad vol notities in het hem welbekende handschrift van Ash en bevat bovendien allerlei losse papieren: rekeningen, uitnodigingen en notitieblaadjes, maar ook – tot zijn grote verrassing – twee onvoltooide, nooit verzonden brieven aan een onbekende vrouw, die hem hevig intrigeren. Roland wordt bestormd door allerlei vragen: 'Was de briefwisseling voortgezet? Zo ja, waar waren die brieven, wat een parels aan gegevens [...] zouden daaruit nog aan het licht kunnen komen? Misschien zou de wetenschap allerlei zekerheden moeten herzien.'² In een opwelling stopt hij de twee brieven in zijn tas en neemt ze mee naar huis. Thuisgekomen vertelt hij zijn vriendin over zijn fantastische ontdekking: 'De hele wetenschap kan erdoor veranderen. Dat *kan*.'³ En vanuit die overtuiging gaat hij in archieven en bibliotheken, in gedichten, brieven en dagboeken op zoek naar de onbekende correspondentie. Dankzij zijn bezetenheid en zijn filologisch vakmanschap weet hij haar uiteindelijk te identificeren: het is de beroemde dichteres Christabel LaMotte, met wie de getrouwde Ash een geheime verhouding had. En hij vindt hun beider goed verborgen briefwisseling, die

---

1 Byatt 1990.

2 Byatt 1997, p. 18.

3 Byatt 1997, p. 34.

inderdaad een schat aan nieuwe gegevens bevat. Michell's verwachting is realiteit geworden. 'Er is', aldus een van zijn collega's, 'geen enkel gedicht van Ash van na 1859 dat we niet met andere ogen zullen zien na deze geschiedenis – we zullen *alles* opnieuw moeten bestuderen [...]'.⁴ De informatie uit de lang verborgen gebleven, maar door Michell aan het licht gebrachte brieven geeft het Ash-onderzoek dus een andere wending. Zijn naam als onderzoeker is hiermee definitief gevestigd: tot zijn grote vreugde krijgt hij een aanstelling in Amsterdam, aan... de Vrije Universiteit.

Byatt, die jarenlang Engelse en Amerikaanse literatuur doceerde aan de Universiteit van Londen en het wetenschappelijk bedrijf dus van binnenuit kende, beschrijft de Anglo-Amerikaanse editiewetenschap als een autonome wetenschappelijke discipline. Als ze haar roman in Nederland gesitueerd zou hebben, zou ze een ander boek hebben moeten schrijven. Hier was het editeren van historische teksten weliswaar sinds jaar en dag een academische aangelegenheid, maar edities van moderne, negentiende- en twintigste-eeuwse, literaire werken en correspondenties werden in het algemeen aan redacteurs van uitgeverijen of literaire critici overgelaten. Vanaf midden jaren zeventig groeide – vooral door toedoen van de Utrechtse hoogleraar A.L. Sötemann en onder invloed van de in die tijd zeer actieve 'germanistische Editions-wissenschaft'⁵ – het besef dat ook voor het uitgeven van moderne bronnen een wetenschappelijk verantwoorde aanpak onontbeerlijk is.⁶ Centrale rol bij de professionalisering van de moderne editiewetenschap⁷ speelde het in 1983 door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) opgerichte Bureau Basisvoorziening Tekstedities, in 1992 opgegaan in het Constantijn Huygens Instituut, dat tegenwoordig kortweg Huygens Instituut is geheten. Twaalf jaar na de oprichting van dit Bureau waren de editieprincipes, terminologie en praktische regels dusdanig uitgekristalliseerd en internationaal verankerd dat Marita Mathijssen, in nauwe

---

4 Byatt 1997, p. 695.

5 Zie *Texte und Varianten* 1971.

6 Eerder al had de Amsterdamse hoogleraar W.Gs Hellinga, uit wiens school Sötemann stamde, de ideeën van de new bibliography in Nederland geïntroduceerd. Zie voor een kort overzicht van de geschiedenis van het editeren Mathijssen 2003, p. 19-29.

7 Het begrip 'moderne editiewetenschap' gebruik ik hier in de betekenis van: de theorie en praktijk van het op wetenschappelijk verantwoorde wijze editeren van negentiende- en twintigste-eeuwse literaire werken en correspondenties.

samenwerking met het editiebureau, het *Handboek editiewetenschap* kon schrijven.⁸ En nog weer drie jaar later, in 1998, constateerde Gillis Dorleijn in zijn artikel ‘Stand van zaken. Moderne editietechniek’ dat het vak in korte tijd geprofessionaliseerd was en dat de Neerlandistiek zich hiermee van een ‘belangrijke wetenschappelijke en maatschappelijk-culturele taak [had] gekwetend’.⁹

En hoe is nu, in 2008, de stand van zaken? ‘Stand’ is in dit verband eigenlijk niet het juiste woord, want de context waarbinnen tekstedities en bronnenuitgaven worden geproduceerd, gepubliceerd en geconsumeerd, is volop in beweging. Ontwikkelingen binnen de literatuurwetenschap en de informatie- en communicatietechnologie bieden de editiewetenschap nieuwe kansen en confronteren haar met nieuwe vragen. Dit geldt voor het uitgeven van literaire werken en van secundaire bronnen, uit alle perioden, voor zowel de wetenschappelijke als de maatschappelijk-culturele doelgroep, maar in deze rede richt ik de aandacht op het editeren van negentiende- en twintigste-eeuwse brievencollecties ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek.

Toen de moderne editiewetenschap in Nederland tot ontwikkeling kwam, hield het letterkundig onderzoek zich voornamelijk bezig met hoogwaardig geachte, canonieke teksten. Gestructureerde lezing hiervan, voornamelijk gericht op formele kenmerken, werd gezien als de aangewezen methode om literaire kunstwerken te analyseren en te interpreteren. Fictionele teksten werden beschouwd als autonome fenomenen, bestudering van hun biografische of literair-historische context werd niet relevant geacht. De gedetailleerde tekstgerichtheid vroeg om geautoriseerde en op wetenschappelijke wijze samengestelde teksten, zonder ontsierende zetfouten of andere corrupties. En er ontstond belangstelling voor de genese en verdere ontwikkeling van die teksten. Auteursvarianten in manuscripten, typoscripten, drukproeven en herdrukken konden – zo was de gedachte – niet alleen licht werpen op de werkwijze van een auteur, maar ook het begrip van, en de waardering voor zijn werk bevorderen.¹⁰ Het editiebureau voorzag in deze behoeften door het ontwikkelen

---

8 Mathijsen 1995.

9 Dorleijn 1998, p. 373.

10 Meer over de gebruiksmogelijkheden van de presentatie van de ontwikkeling van teksten in Leopold 1984, II, 4, p. 2-5.

van criteria voor het samenstellen van wetenschappelijk verantwoorde tekstversies en van modellen voor de presentatie van auteursvarianten, beide op basis van internationale standaarden. En er verschenen edities van het werk van grote auteurs als J.C. Bloem,¹¹ J.H. Leopold,¹² Multatuli¹³ en Louis Couperus,¹⁴ deels in de vorm van historisch-kritische edities voor de wetenschappelijke doelgroep en deels in de vorm van leesedities voor het cultureel geïnteresseerde publiek.

In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw ontstond er binnen de literatuurwetenschap een reactie op deze strikt autonomistische benadering. Het voert te ver om hier nader op in te gaan, daarom volsta ik met een verwijzing naar een recent rapport van de KNAW over nieuwe mogelijkheden voor het letterkundig onderzoek in Nederland.¹⁵ De belangrijkste verandering van de laatste tijd, aldus het rapport, is de tendens om literatuur midden in haar culturele, maatschappelijke en historische context te plaatsen.¹⁶ Literaire teksten ‘worden steeds minder afzonderlijk geanalyseerd en vaker in een breed cultuurhistorisch perspectief geplaatst’.¹⁷ Voor de historische letterkunde was dit proces overigens al langere tijd gaande, de studie van de moderne letterkunde heeft zich hier pas later bij aangesloten.

De verschuiving van de aandacht naar de cultuur-historische context van literatuur bracht met zich mee dat er ook onder modern letterkundigen meer dan voorheen vraag is ontstaan naar uitgaven van secundair bronnenmateriaal voor wetenschappelijk gebruik.¹⁸ Een enquête onder vakgenoten uit 1996 signaleerde dat zij vooral behoefte hadden aan edities van correspondenties van sleutelfiguren uit het cultureel-sociale leven. Want, aldus het rapport, deze sleutelfiguren ‘speelden een vooraanstaande rol in het literaire en algemeen culturele leven. Omdat hun activiteiten zich vaak tot diverse disciplines uitstrekten (letterkunde, filosofie, beeldende kunst,

---

11 Bloem 1979.

12 Leopold 1983, 1984 en 1985.

13 Multatuli 1992.

14 Couperus 1987-1996.

15 *Gij letterdames en gij letterheren* 2004.

16 *Gij letterdames en gij letterheren* 2004, p. 9.

17 Heynders 2004, p. 52.

18 Uiteraard verschenen er ook eerder al wetenschappelijke brievenedities op het gebied van de moderne letterkunde, bij voorbeeld in de langjarige reeks ‘Achter het boek’ van het Letterkundig Museum.

politiek, geschiedenis) zijn deze correspondenties een belangrijke bron voor vele onderzoekers.¹⁹ De ondervraagde onderzoekers gaven ook aan de voorkeur te geven aan het snel beschikbaar komen van omvangrijke, verantwoord geëditteerde, maar niet-geannoteerde brieven corpora, boven een ideale editie van één enkele correspondentie waarop zij lange tijd zouden moeten wachten.²⁰

Door de permanente technologische vooruitgang is het tegenwoordig beter dan destijds mogelijk om de wensen van de geëquireerden te realiseren. Hoe dit editiewetenschappelijk gesproken zou kunnen en welke consequenties dit heeft voor de opzet en inrichting van brievenuitgaven wil ik hier aan de orde stellen aan de hand van de correspondentie van Albert Verwey.

Albert Verwey (1865-1937) was zonder twijfel een van de belangrijkste sleutelfiguren uit het Nederlandse cultureel-sociale leven aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Van omstreeks 1880 tot diep in het interbellum wisselde hij brieven met meer dan tweeduizend correspondenten, waaronder niet alleen collega-literatoren, maar ook beeldend kunstenaars, historici, politici, filosofen, musici en andere personen uit het culturele veld, zoals uitgevers, tijdschriftredacteuren en critici. Zijn bewaard gebleven en getraceerde correspondentie telt ca. dertigduizend brieven, waarvan ongeveer eenderde van, en ongeveer tweederde aan Verwey. Twee voormalige hoogleraren Nederlandse letterkunde van de Vrije Universiteit – mevrouw M.H. Schenkeveld en haar opvolger J.D.F. van Halsema – hebben rond 1980 het initiatief tot uitgave van Verweys correspondentie genomen. Doel van het Albert Verwey Brievenproject was een integrale uitgave, met inleiding en commentaar. Men had buitengewoon interessante en vooruitstrevende ideeën over de mogelijkheden van wat men een ‘computereditie’ noemde, maar helaas hebben de inspanningen niet tot het beoogde resultaat geleid.²¹ Wel beschikken we nu over een fraaie boekuitgave van Verweys correspondentie uit de jaren 1885-1888, die het cultuur-historische belang van deze collectie eens te meer duidelijk maakt.²²

---

19 Maas en De Man 1996, p. 13.

20 Maas en De Man 1996, p. 14.

21 Zie Stapert-Eggen 1991. Elementen van de in dit artikel beschreven computereditie zijn ook te vinden in het hier voorgestelde model.

22 Verwey 1995.

Een uitgave van Verweys correspondentie ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek is dus nog steeds zeer gewenst. Vanuit het Huygens Instituut proberen we het project in samenwerking met andere partijen weer van de grond te krijgen. Of dit lukt, is onzeker. Het is een kostbare onderneming, waarvoor externe financiering onontbeerlijk is. Maar geld alleen is niet genoeg. We zullen ook een nieuw editorisch concept moeten ontwikkelen, wil de onderneming kans van slagen hebben. Het Huygens Instituut heeft, in opdracht van de Coornhert Stichting, onderzocht hoe het Verwey corpus met de mogelijkheden van nu zou kunnen worden uitgegeven en de ideeën getest in een piloteditie.²³ Het resultaat dat ons voor ogen staat is een nieuw type bronnenuitgave: een wetenschappelijk onderzoeksinstrument, op te zetten als een zogeheten ‘digital born’ editie.

‘[The] greatest potential strength of digital collections [...]’, aldus de webeditie van de correspondentie van het Victoriaanse schrijversechtpaar Thomas en Jane Welsh Carlyle, ‘that is, their infinite capacity for improvement.’²⁴ Anders dan papieren edities zijn digitale edities immers niet statisch, maar dynamisch. Ze kunnen in principe dus oneindig worden aangevuld en uitgebreid. Dit kan op twee manieren. In een aantal gevallen zal het gaan om toevoegingen aan een eerder uitgegeven collectie, bij voorbeeld wanneer er alsnog brieven opduiken. Maar het is ook mogelijk om de documentaire basislaag – waarover later meer – te verrijken met een of meer, in meerdere of mindere mate subjectieve, vervolglagen. Editeurs zijn dus niet meer gebonden aan de ‘monumentengedachte’, die maakt dat edities pas gepubliceerd kunnen worden wanneer ze compleet en perfect zijn, maar krijgen andere mogelijkheden. Uitgaven van omvangrijke brievencollecties als die van Verwey, die voorheen niet of nauwelijks te realiseren waren, komen door de dynamiek en gelaagdheid van het digitale medium binnen bereik. Om maximaal profijt van deze flexibiliteit te kunnen trekken, is het van groot belang om bij het opzetten van nieuwe projecten van meet af aan te denken vanuit de eigenschappen van het medium. Het gaat dus om iets anders dan het achteraf digitaliseren van een reeds bestaande editie in boekvorm, in

---

23 Van Rooij en Kets 2008.

24 *The Carlyle Letters Online*: <http://carlyleletters.dukejournals.org/misc/cite.dtl> (actief 23 januari 2009).

dit geval is het doel een digitaal proces, leidend tot een ‘digital born’ editie. In het geval van de Verweycorrespondentie hebben we ons twee vragen gesteld. Ten eerste: welke onderdelen zou een uitgave van dit corpus voor academisch gebruik minimaal moeten bevatten? En ten tweede: welke consequenties heeft de ‘digital born’ opzet voor de wijze van editeren?

Over de vraag of omvangrijke brievencollecties zoals van Verwey al dan niet integraal moeten worden uitgegeven, is in het verleden – toen er nog uitsluitend sprake was van papieren edities – veel gediscussieerd. Voorstanders van volledigheid verwierpen selectie als ‘onwetenschappelijk en onderhevig aan mode’, tegenstanders noemden volledige uitgave een ‘fossiel uit vervlogen tijden’.²⁵

Gezien het feit dat de Verweyuitgave wordt opgezet als een wetenschappelijk onderzoeksinstrument, is integrale beschikbaarstelling van het corpus een voorwaarde. Niemand kan immers voorspellen welke onderzoeksvragen zich voor zullen doen. Een voorbeeld. Verwey was, zeker in zijn jaren als tijdschriftredacteur, een productief brieven-schrijver die aan verschillende correspondenten kattedelletjes met ongeveer dezelfde inhoud schreef. Dergelijke briefjes bevatten veel herhalingen en dit is wel gezien als een reden om brieven weg te laten.²⁶ De tendens om literatuur binnen haar maatschappelijke context te bestuderen heeft er echter toe geleid dat onderzoekers willen kunnen nagaan hoe contacten binnen de literaire wereld verliepen. Correspondenties, zeker van sleutelfiguren, zijn hiervoor een belangrijke bron: ze maken zichtbaar met welke personen of instellingen het centrale personage contact onderhield, gedurende welke periode of perioden, met welke frequentie en met welk doel. Om hier in het kader van netwerkonderzoek enigszins betrouwbare uitspraken over te kunnen doen, is integrale uitgave van alle bewaard gebleven brieven noodzakelijk.

Nu zou het van hybride getuigen wanneer het Huygens Instituut zou aankondigen dat het, al dan niet in samenwerking met anderen, de correspondentie van Verwey integraal gaat uitgeven. Hoe gewenst ook, realistisch is dat op dit moment helaas

---

25 Mathijssen 2003, p. 364.

26 Mathijssen 2003, p. 369.

niet. Een modulaire aanpak – bij voorbeeld eerst de brieven uit de jaren 1880-1895 – ligt meer voor de hand. Maar per module zouden dan wel alle brieven uitgegeven moeten worden.²⁷

Vanuit de gedachte dat onderzoekers het meest gebaat zijn bij het beschikbaar komen van de briefteksten, en wel in een zo feitelijk mogelijke vorm, was de eerste stap binnen de Verweypilot het samenstellen van wat we de ‘documentaire basislaag’ hebben genoemd. Deze documentaire basislaag bestaat uit twee, elkaar aanvullende, onderdelen. Ten eerste een zo objectief mogelijk afschrift van de manuscripten, inclusief alle grammaticale en andere onvolkomenheden die particuliere, niet voor publicatie bestemde briefwisselingen eigen zijn. Publicatie van digitale facsimile’s van de originelen, iets wat in toenemende mate in samenwerking met collectiebeherende instellingen gebeurt, vormt het tweede onderdeel.²⁸ De facsimile’s vergroten de informatiewaarde van de uitgave, bij voorbeeld doordat ze inzicht geven in verschijnselen die in platte tekst niet kunnen worden weergegeven, zoals extra groot of slordig schrift bij emotionele passages. En ze vergroten, in combinatie met de dynamiek van digitale edities, de betrouwbaarheid ervan. Met de facsimile’s kunnen gebruikers de transcripties immers verifiëren en mogelijk verbeteren, bij voorbeeld door onleesbaar geachte passages alsnog te ontcijferen.

In de Verweypilot is ervoor gekozen om in de documentaire basislaag alleen de zogeheten laatste laag van de manuscripten weer te geven. Het belang van doorgehaalde letters, woorden en zinsneden is, voor zover nu te overzien, niet zodanig dat het de inspanningen die voor het ontcijferen en weergeven ervan nodig zijn, rechtvaardigt. Maar er zijn natuurlijk uitzonderingen denkbaar. Wanneer een verworpen passage naar het oordeel van de editor of anderen belangrijke gegevens bevat, dan biedt de gelaagdheid van het digitale medium de mogelijkheid om het verworpen fragment in een vervolglag weer te geven en aldus de documentaire basislaag te verrijken.

---

27 Onderdelen van Verweys correspondentie uit de jaren 1880-1895 zijn eerder uitgegeven, zoals de correspondentie van Verwey uit de periode 1 juli 1885-15 december 1888 (Verwey 1995) en de briefwisseling tussen Lodewijk van Deyssel en Verwey (Van Deyssel-Verwey 1981 en Van Deyssel-Verwey 1985). Het streven is om eerder uitgegeven en alsnog te editeren brieven binnen één digitaal domein te integreren.

28 Zie ook Kets 2008 en Kets 2009.

Gedachtig de uitspraak van Willem Frederik Hermans dat feiten blijven en filosofen vergaan²⁹ is het absoluut noodzakelijk dat de documentaire basislaag niet vermengd raakt met meer of minder subjectieve toevoegingen, of deze nu afkomstig zijn van de editeur of van anderen. Stel dat alle doorgehaalde letters, woorden enzovoort zonder uitzondering worden getranscribeerd, dan maakt ook de informatie uit de eerdere lagen van de briefteksten deel uit van de documentaire basislaag. Maar wanneer er – zoals in het geval van Verwey – slechts een beperkt aantal, inhoudelijk interessant geachte schrappingen wordt weergegeven, dan is er sprake van selectie en dus van subjectiviteit, en horen de bewuste passages thuis in een afzonderlijke vervolglag. Op deze wijze blijft de basislaag onaangetast en behoudt de uitgave zijn waarde voor meerdere onderzoeksgeneraties, iets wat gezien de inspanningen en kosten die een dergelijk project met zich meebrengt wel een voorwaarde mag worden genoemd.

De documentaire basislaag is niet het beoogde eindresultaat van het Verwey Brievenproject. Maar de eerder aangehaalde vakgenoten met hun vraag naar snel beschikbaar komende brievencollecties zouden met publicatie van de basislaag ongetwijfeld al zeer geholpen zijn, zeker wanneer deze gecombineerd wordt met een algemene zoekfunctie.³⁰ De dynamiek van het online produceren en publiceren maakt het ook mogelijk om onderzoeksresultaten tussentijds naar buiten te brengen. Steeds meer onderzoekers laten, aldus Paul Wouters van de Virtual Knowledge Studio, ‘andere stadia van het onderzoek [...] zien, het werk in uitvoering, de ruwe data en observaties. Zodat ook anderen daar direct hun eigen analyses en interpretaties aan kunnen koppelen’.³¹ Naar mijn mening zouden ook editeurs zich bij deze algemene trend moeten aansluiten en zich van geval tot geval moeten afvragen welke onderdelen van het corpus of welke werkfasen zij publiek kunnen maken. Publicatie hoeft in dat geval niet te betekenen dat iedereen vrije toegang krijgt, het is bij voorbeeld ook mogelijk om een beperkt gezelschap inzage te geven, of belangstellenden op verzoek toegang te verlenen. Onderzoekers moeten uiteraard weten wat ze van de opengestelde versie kunnen verwachten, dus duidelijkheid over de status en de mate van betrouwbaarheid ervan is essentieel. En omdat gebruikers

---

29 Hermans 1983, p. 301: ‘Maar, heb ik ondervonden, feiten blijven en filosofen vergaan.’

30 Zie ook Kets 2008.

31 Persson 2008.

moeten kunnen aangeven aan welke versie ze hun gegevens hebben ontleend, is een duidelijk versiebeheer een volgende voorwaarde.

Ik roep weer even mijn beginvraag in herinnering: uit welke onderdelen dient een ‘digital born’ uitgave van een omvangrijke brievencollectie voor wetenschappelijk gebruik minimaal te bestaan? Gangbare praktijk bij gedrukte bronnenuitgaven is dat de diplomatische transcripties worden omgezet in een kritische leestekst en dat passages die door de afstand in tijd begripsproblemen kunnen opleveren, worden toegelicht. Doel van deze aanpak is de bronnen toegankelijk te maken voor een breder publiek dan alleen specialisten. Maar voor digitale edities van collecties die zo omvangrijk zijn dat het onmogelijk is om de erin opgeslagen informatie al lezend en aantekeningen makend te verwerken, heeft niet het toegankelijk maken, maar het doorzoekbaar maken van de documenten prioriteit.³² Dit stelt onderzoekers in staat vanuit hun eigen vraagstelling documenten te selecteren en gericht te bestuderen.

Met de steeds intelligenter wordende zoekmachines is weliswaar veel te vinden, maar – aldus de eerder aangehaalde Carlyle-webeditie –: ‘One of the limitations of digital searching is that it cannot distinguish what to the human eye seems logical’.³³ Verrijking van de documentaire basislaag biedt de mogelijkheid om datgene dat niet automatisch kan worden opgespoord, toch aan het licht te brengen. Het net wordt zo dichter, de kans op treffers neemt toe. De doorzoekbaarheid van digitale corpora kan op minstens twee manieren worden vergroot, namelijk door verrijking op het niveau van de afzonderlijke documenten en door verrijking binnen de briefteksten. In het eerste geval worden per brief bepaalde kenmerken genoteerd, bij voorbeeld briefnummer, zender, ontvanger, datum en plaats van verzending. De brieven krijgen zo stuk voor stuk een unieke beschrijving. Dit maakt het mogelijk om bepaalde selecties uit het materiaal op te roepen, bij voorbeeld alle brieven die Verwey en Kloos elkaar in 1885 schreven.

---

32 Niet alleen de omvang van het corpus speelt hier een rol, maar ook het feit dat specialisten over het algemeen weinig of geen behoefte zullen hebben aan de voor brievenedities gebruikelijke annotaties (woordverklaringen, identificatie van personen en titels, enzovoort). Vergelijk ook de eerder geciteerde opmerking in Maas en De Man 1996, p. 14.

33 *The Carlyle Letters Online*: <http://carlyleletters.dukejournals.org/misc/cite.dtl> (actief 23 januari 2009).

In de praktijk blijken de documentbeschrijvingen in verschillende digitale brievenedities vaak onderlinge verschillen te vertonen, zowel qua omvang als qua inhoud. Deze diversiteit is geen probleem zolang het om afzonderlijke edities gaat. De trend is echter om thematisch samenhangende databestanden samen te voegen tot digitale domeinen. Literair-historici zouden hiermee naar eigen zeggen zeer geholpen zijn. ‘Een doorzoekbare, digitale brieveneditie waarin verschillende (parallele) correspondenties zijn opgenomen, zou’, aldus bij voorbeeld Rob van de Schoor, ‘het onderzoek naar “knooppunten” in de literatuurgeschiedenis [...] of centrale figuren op het literaire veld [...] krachtig bevorderen. Tegelijkertijd zou zo’n elektronische databank met correspondenties een vollediger overzicht geven van de verschillende posities die een schrijver in onderscheiden correspondenties inneemt, en hoe die posities in de loop van de tijd veranderen.’³⁴

Koppeling van afzonderlijke bronnenuitgaven tot een digitaal domein betekent niet alleen schaalvergroting, de meerwaarde ervan is vooral gelegen in het feit dat er zo een *polyperspectivisch* onderzoeksinstrument tot stand wordt gebracht, dat literair-historisch onderzoek nieuwe inzichten kan opleveren. Om ook als zodanig te kunnen functioneren is uniformiteit van althans een kern van metadata op documentniveau van de te koppelen bestanden een voorwaarde.³⁵ De editie met de minste metadata bepaalt namelijk de categorieën waarop het *gehele* corpus kan worden doorzocht. Het Vlaamse Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (CTB) van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (KANL) werkt binnen haar Digital Archive of Letters in Flanders (DALF)³⁶ al met een set van deels verplichte en deels optionele metadata, waarbij rekening is gehouden met internationale standaarden en praktijken, en het ligt dus voor de hand om hier aansluiting bij te zoeken.³⁷

---

34 Van de Schoor 2008, p. 225-226. Ook in het ‘pre-digitale tijdperk’ bleek er, aldus Maas en De Man (1996, p. 13) behoefte te bestaan aan uitgaven van ‘alle getraceerde correspondentie uit een beperkte periode’, aangezien er zo ‘een goed inzicht [zou] ontstaan in kosten, verspreiding en promotie van literatuur, het beleid van uitgevers, de betrekkingen tussen uitgevers en auteurs, de relaties tussen auteurs onderling, de rol van tijdschriften etc.’.

35 Hoewel de gewenste uniformiteit voor een groot deel automatisch tot stand kan worden gebracht, vraagt dit uiteraard nog de nodige inspanningen.

36 Zie Vanhoutte en Van den Branden 2003.

37 Zie ook Van den Branden en Vanhoutte 2004.

De doorzoekbaarheid van digitale corpora kan zoals gezegd ook worden vergroot door verrijking binnen de briefteksten zelf. Deze vorm van verrijking houdt in dat bepaalde categorieën in de briefteksten van specifieke codes of tags worden voorzien, zodat ze via specifieke zoekfuncties kunnen worden opgeroepen. In de webeditie van de Carlylebrieven is een basisset van categorieën gecodeerd, bestaande uit: datum, aanhef, afsluiting en ondertekening van alle brieven. Bovendien zijn alle referenties aan andere brieven of teksten van hyperlinks voorzien, waardoor, aldus de editeurs, ‘a vast web of interconnectivity within the resource’ tot stand is gebracht.³⁸ Voor de toekomst staat nog op het programma het taggen van genormaliseerde namen, plaatsen, schepen, organisaties en instituties. De editeurs verantwoorden hun keuze voor juist deze elementen niet, maar gaan wel expliciet in op de consequenties van deze vorm van verrijking. Zij constateren dat zij met het doorzoekbaar maken van de documenten een fundamentele stap hebben gezet: ‘Issues of transmission – what the editor wishes the reader to know – had evolved into issues of functionality – what the editor wishes the user to do. In identifying the features to be tagged, the [...] team was in fact deciding what they would teach the text about itself.’ En, zo luidt hun conclusie, ‘[what] the text knows about itself defines the scope of its functionality, which defines its ability to invite discovery [...]’.³⁹

De wijze waarop digitale bronnenuitgaven worden ontsloten bepaalt dus de onderzoeksmogelijkheden ervan. Het selecteren van de categorieën die door verrijking vindbaar gemaakt moeten worden, wordt hiermee de belangrijkste en de moeilijkste beslissing waarvoor editeurs van een wetenschappelijk onderzoeksinstrument komen te staan. In de Verweypilot is hier mee geëxperimenteerd, maar een definitief besluit is nog niet genomen. Uitgangspunt van de pilot was dat er een onderscheid gemaakt wordt tussen statische verrijking door de editor en dynamische verrijking door onderzoekers. De statische verrijking zou zich moeten beperken tot het coderen van een aantal concrete en feitelijke categorieën, zoals persoonsnamen, literaire werken, periodieken enzovoort. Welke categorieën gemarkeerd zouden moeten worden, is een

---

38 *The Carlyle Letters Online*: <http://carlyleletters.dukejournals.org/misc/onlineproject.dtl> (actief 23 januari 2009).

39 *The Carlyle Letters Online*: <http://carlyleletters.dukejournals.org/misc/onlineproject.dtl> (actief 23 januari 2009).

kwestie waarbij de mening van potentiële gebruikers zwaar telt. Maar ook op dit punt is het – gezien de eerder gesignaleerde trend tot koppeling van afzonderlijke bestanden – belangrijk dat er inzicht komt in de overwegingen om bepaalde items al dan niet te taggen. Discussie hierover zou de totstandkoming van richtlijnen bevorderen en op termijn wellicht kunnen leiden tot consensus over een basisset.⁴⁰ Ook in dit opzicht kunnen de ervaringen die met het Vlaamse DALF-project zijn opgedaan, van groot nut zijn.⁴¹

Statische verrijking aan de hand van een aantal categorieën houdt in dat de in de bronnen opgeslagen informatie wordt gefilterd. Dit betekent onvermijdelijk beïnvloeding of zelfs sturing van het onderzoek. Maar de essentie van onderzoek is nu juist dat onderzoekers vrij zijn zelf de scope van hun onderzoek te bepalen. Om hen die vrijheid te bieden zouden bronnenuitgaven zo ingericht moeten worden dat zij de documentaire basislaag vanuit hun eigen vraagstellingen of thematiek kunnen verrijken. Dit vereist de ontwikkeling van analysegereedschappen die het – uiteraard met inachtneming van een aantal ‘spelregels’ – mogelijk maken om databestanden op een website voor algemeen gebruik te voorzien van particuliere notities. Belangrijkste spelregel is, alweer, dat het documentaire basisbestand onaangetaast blijft. Of de notities alleen voor de onderzoeker zelf zijn bestemd, of voor een onderzoeksgroep van beperkte omvang, of wellicht voor algemeen gebruik, is een andere kwestie die van geval tot geval moet worden geregeld. Vanuit de editiewetenschap gezien heeft de ontwikkeling van *tools* ten dienste van dynamische verrijking van digitale bestanden hoge prioriteit, omdat bronnenuitgaven hiermee ook werkelijk als onderzoeks*instrument* kunnen gaan functioneren.

Met het concept van een doorzoekbare en individueel te verrijken digitale brievenbank sluit de editiewetenschap aan bij een trend in het geesteswetenschappelijk onderzoek. Door grote hoeveelheden data te digitaliseren en doorzoekbaar te maken nemen de mogelijkheden tot kwantificeren toe en daarmee ook de mogelijkheden om vragen die empirisch georiënteerde literatuurwetenschappers zich stellen, te

---

40 Uiteraard zal er altijd ruimte moeten blijven voor het taggen van elementen die binnen een bepaalde correspondentie van specifiek belang zijn.

41 Zie hiervoor Van den Branden en Vanhoutte 2004.

beantwoorden. De verwachting is dat het mogelijk wordt om nieuwe verbanden te leggen en processen en patronen te ontdekken die eerder niet konden worden herkend.⁴² Ook in het literair-historisch onderzoek is deze tendens waarneembaar, met name in de institutionele of kwantitatieve benadering.⁴³ Ik denk bij voorbeeld aan recent onderzoek dat het traditionele beeld van de Tachtigers, zoals dat in overzichtswerken en handboeken terug is te vinden, ter discussie stelt. Bestudering van contemporaine documenten heeft een aantal mythes doorgeprikt, die in veel gevallen door de betrokkenen zelf blijken te zijn gecreëerd, en heeft een veel diverser beeld van literair-historische processen opgeleverd.⁴⁴ Doorzoekbare en bewerkbare brievenbanken kunnen dit type onderzoek een krachtige impuls geven. De titel van mijn rede heeft dus een dubbele lading: editeurs worden niet alleen geconfronteerd met nieuwe vragen, maar maken ook nieuwe vragen mogelijk door oude bronnen op nieuwe manieren te ontsluiten.

Tot slot. De eerste fase van de moderne editiewetenschap in Nederland – die grofweg viel tussen 1975 en 1995 – is sterk beïnvloed geweest door de principes en praktijken van de ‘germanistische Editions-wissenschaft’. Maar er waren ook andere invloeden, bij voorbeeld vanuit de Anglo-Amerikaanse editiewereld.⁴⁵ Nederlandse editeurs zijn bij de verwerking van deze buitenlandse voorbeelden steeds eclectisch en pragmatisch te werk gegaan en hebben zo hun eigen stempel op het vak gedrukt. De eerste jaren verscheen er, onder het promotorschap van Sötemann, een reeks editiewetenschappelijke dissertaties, alle voorzien van theoretische beschouwingen en een verantwoording van de gekozen aanpak.⁴⁶ Hetzelfde geldt voor veel van de delen uit de reeks Monumenta Literaria Neerlandica, die verscheen onder auspiciën van het toenmalige Bureau Basisvoorziening Tekstedities. Naar aanleiding van deze publicaties verschenen er steevast uitvoerige recensies, die in enkele gevallen

---

42 Zie Boot 2008 en Persson 2008.

43 Zie Heynders 2004, p. 54.

44 Zie onder meer Custers 1995, Van den Akker en Dorleijn 1996, Cornelissen 2001, Oosterholt 2005 en Dorleijn en Van den Akker 2006.

45 Zo zijn bij voorbeeld de principes van de analytische bibliografie met vrucht toegepast in onder meer Multatuli 1992.

46 In chronologische volgorde: Kets-Vree 1983, Leopold 1984, Leopold 1985, De Schoolmeester 1987 en Nescio 1990.

zelfs uitgroeiden tot besprekingsartikelen. Het resultaat van deze discussies was een toenemende consensus over theorie en praktijk van het editeren, over editietypes, principes en criteria, terminologie en modellen. De Nederlandse editiewetenschap was inderdaad, zoals Gillis Dorleijn constateerde, in korte tijd uitgegroeid tot een volwaardige wetenschappelijke discipline.⁴⁷

De concepten en standaarden die in deze eerste fase zijn ontwikkeld, beproefd en vastgelegd, blijven hun waarde behouden. Tegelijkertijd moeten we onder ogen zien dat de context waarbinnen de editiewetenschap opereert, ingrijpend is veranderd. De dynamiek en gelaagdheid van digitale media creëren nieuwe mogelijkheden, naast de traditionele verschijningsvormen. En ze roepen nieuwe vragen op over opzet en inrichting, criteria en richtlijnen, standaarden en procedures, principes en praktische regels van ‘digital born’ edities en bronnenuitgaven. Enkele van deze vragen heb ik hier aan de orde gesteld, maar er zijn er uiteraard meer, ook wat betreft het editeren van andere materiaalsoorten, uit andere perioden, voor andere doelgroepen. Het is, kortom, tijd voor een volgende professionaliseringsslag van de editiewetenschap in Nederland, in internationaal verband en in samenspraak met onderzoekers, informatici en ICT-ontwikkelaars. Ik hoop daar de komende jaren een bijdrage aan te kunnen leveren.⁴⁸

Mijnheer de rector, dames en heren,

Het is een goed gebruik om aan het einde van een inaugurele rede woorden van dank uit te spreken. Ik sluit mij hier graag bij aan, want ik besef dat ik hier sta dankzij de steun, collegialiteit en inspiratie die ik van velen mocht ontvangen.

Met de instelling in 1990 van de bijzondere leerstoel Editiewetenschap hebben de Vrije Universiteit en het toenmalige Bureau Basisvoorziening Tekstedities een waardevolle verbintenis tot stand gebracht. De eerste leerstoelhouder was H.T.M. van Vliet, destijds directeur van het editiebureau, die voor de ontwikkeling van het vak

---

47 Dorleijn 1998, p. 373.

48 Met dank aan Peter de Bruijn, Karina van Dalen-Oskam, Frans Kets en Ben Peperkamp voor hun commentaar bij een eerdere versie van deze tekst.

van grote betekenis is geweest. Dat ik nu deze leerstoel mag bezetten, beschouw ik als een eer en ik zal mij er ten volle voor inzetten om het ook een vruchtbare verbintenis te laten zijn. Graag wil ik allen bedanken die aan de totstandkoming van mijn benoeming hebben bijgedragen. Het College van Bestuur van de Vrije Universiteit en het Bestuur van de Faculteit der Letteren in de persoon van de voormalige decaan Willem Frijhoff en van zijn opvolger Douwe Yntema ben ik erkentelijk voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik dank de Stichting het Vrije Universiteitsfonds die de leerstoel heeft ingesteld en de directeur van het Huygens Instituut, Henk Wals, die mij in de gelegenheid stelt om naast mijn werk in Den Haag ook aan de Vrije Universiteit actief te zijn.

Mijn collega's van de Vrije Universiteit dank ik voor de hartelijkheid waarmee zij mij ontvangen hebben. Het is goed werken binnen de dynamiek van de afdeling Letterkunde en ik wil graag een bijdrage leveren aan de signatuur ervan. Johan Koppenol heeft mij wegwijs gemaakt en er mede voor gezorgd dat de Editiewetenschap een zichtbare plaats binnen het facultaire curriculum heeft gekregen. De samenwerking met Ben Peperkamp waardeer ik zeer; wij stammen beiden uit de Utrechtse school en worden het daardoor snel eens. Blij verrast was ik door het enthousiasme van de studenten en door de speurzinnigheid en volhardendheid waarmee zij in werkcolleges, stages en scripties hebben meegewerkt aan editieprojecten van het Huygens Instituut.

Al mijn collega's van het Huygens Instituut wil ik van harte danken voor de inspirerende samenwerking gedurende een vaak lange reeks van jaren. Ik voel mij een bevoorrecht mens dat ik het grootste deel van mijn professionele leven heb kunnen doorbrengen te midden van, en samen met mensen die door hetzelfde vak zijn gegrepen als ik. Namen noemen is onrechtvaardig tegenover hen wier namen niet genoemd kunnen worden, maar toch... Herman Brinkman, Peter de Bruijn, Jan Gielkens, Ton van Kalmthout en Peter Kegel – mèt jullie wil ik alle collega's van de groepen Cultuuroverdracht en Literaire Monumentenzorg in mijn dank betrekken. Connie Klützwow en Anne Jet Landman, dank voor jullie ondersteuning en vooral voor de plezierige wijze waarop jullie die verlenen. Dat de wekelijkse bijeenkomsten van het Management Team geen straf, maar eerder een genoegen zijn, is te danken aan de leden ervan: Henk Wals, Karina van Dalen, Els Versteegt en – tot voor kort

– Marijke Gumbert. Dank voor het onderlinge vertrouwen. Het feit dat er sedert enkele jaren naast editeurs ook onderzoekers, informatici en ICT-ontwikkelaars aan het Huygens Instituut werken, ervaar ik als heel stimulerend.

Ten slotte mijn familie. Ik ben mijn ouders dankbaar dat ze mij van jongs af aan de vrijheid hebben gegeven mijn vleugels uit te slaan en mijn eigen weg te volgen. Mijn vader kan deze dag helaas niet meer meemaken, maar ik ben blij dat mijn moeder vandaag wel aanwezig kan zijn.

En dan: Frans, Anne en Willemien: aan vrouwen wordt vaak gevraagd hoe ze dat toch doen, gezin en werk combineren. De vraagstelling suggereert dat de vrouw in kwestie dat geheel op eigen kracht voor elkaar krijgt. Afgaande op mijn eigen ervaringen kan ik alleen maar zeggen dat het mij zonder jullie niet zou zijn gelukt. Jullie hebben, elk op je eigen wijze, een onmisbare bijdrage geleverd. Mijn leven is er rijker door geworden en ik hoop dat van jullie ook.

Ik heb gezegd.

Bibliografie

Akker, Wiljan van den en Gillis Dorleijn, 'Over de geschiedschrijving van de moderne Nederlandse poëzie. Problemen, getallen en suggesties', in: *Nederlandse Letterkunde* 1. 1 (1996), p. 2-29.

Bloem, J.C., *Gedichten* (ed. A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet). Amsterdam enz., 1979. Monumenta Literaria Neerlandica I, 1 en I, 2.

Boot, Peter, 'Te groot voor het blote oog. Over interactieve visualisatie in de studie van correspondenties', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 124. 3 (2008), p. 201-210.

Branden, Ron van den en Edward Vanhoutte, 'DALF: een model voor de multifunctionele verwerking van brievencollecties', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 114. 3 (2004), p. 383-400.

Byatt, A.S., *Possession. A Romance*. London, 1990.

Byatt, A.S., *Obsessie. Een romance*. Amsterdam, 1997 (4de dr.).

Carlyle Letters Online, The <<http://carlyleletters.dukejournals.org/>> (actief 27 januari 2009).

Cornelissen, Micky, *Poëzie is niet een spel met woorden: de criticus Willem Kloostemidden van zijn tijdgenoten*. Nijmegen, 2001.

Couperus, Louis, *Volledige Werken* (ed. H.T.M. van Vliet e.a.). Utrecht enz., 1987-1996.

Custers, Lucien, *Dáár was de bron. De Beweging van Tachtig in de ogen van Albert Verwey*. Maarssen, 1995.

Deyssel, Lodewijk van en Albert Verwey, *De briefwisseling. Deel I: april 1884-september 1894* (ed. Harry G.M. Prick). 's-Gravenhage, 1981. Achter het Boek 17, 1-3.

Deyssel, Lodewijk van en Albert Verwey, *De briefwisseling. Deel II: september 1894-april 1898* (ed. Harry G.M. Prick). 's-Gravenhage, 1985. Achter het Boek 19, 1-3.

Dorleijn, G.J., 'Stand van zaken. Moderne Editietechniek', in: *Nederlandse Letterkunde* 3. 4 (1998), p. 372-383.

Dorleijn, Gillis J. en Wiljan van den Akker, 'Literatuuropvattingen als denkstijl. Over de verbreiding van normen in het literaire veld rond 1900', in: *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld 1800-2000* (red. Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees). Nijmegen, 2006, p. 91-122.

'Gij letterdames en gij letterheren'. *Nieuwe mogelijkheden voor taalkundig en letterkundig onderzoek in Nederland* (red. Joost R. Swanborn). Amsterdam 2004. Verkenningen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 6.

Hermans, Willem Frederik, *Klaas kwam niet*. Amsterdam, 1983.

Heynders, O., 'Lijnen en geleidelijkheid: theorie en praktijk van de literatuurgeschiedschrijving in Nederland', in: 'Gij letterdames en gij letterheren'. *Nieuwe mogelijkheden voor taalkundig en letterkundig onderzoek in Nederland* (red. Joost R. Swanborn). Amsterdam 2004, p. 42-70. Verkenningen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 6.

Kets-Vree, Annemarie, *Woord voor woord. Theorie en praktijk van de historisch-kritische uitgave van een prozatekst, gedemonstreerd aan 'Een ontgoocheling' van Willem Elsschot*. Utrecht, 1983.

Kets, Annemarie, '[Bespreking van] *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1798-1806* (ed. Marinus van Hattum)', in: *Het Bilderdijk-Museum. Mededelingenblad van de Vereniging 'Het Bilderdijk-Museum'* 25 (2008), p. 15-16.

Kets, Annemarie, '[Bespreking van] Bert van Raemdonck, *Allemaal zeep aan onze zolen. Kroniek van het Nieuw Vlaams Tijdschrift (1946-1950)*', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 125. 1 (2009) (ter perse).

Leopold, J.H., *Gedichten I. De tijdens het leven van de dichter gepubliceerde poëzie* (ed. A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet). Amsterdam enz., 1983. Monumenta Literaria Neerlandica II, 1 en II, 2.

Leopold, J.H., *Gedichten uit de nalatenschap* (ed. G.J. Dorleijn). Amsterdam enz., 1984. Monumenta Literaria Neerlandica II, 3 en II, 4.

Leopold, J.H., *Gedichten II. Nagelaten poëzie* (ed. H.T.M. van Vliet i.s.m. A.L. Sötemann). Amsterdam enz., 1985. Monumenta Literaria Neerlandica II, 5 en II, 6a-b.

Maas, Nop en Jacqueline de Man, *Rapport van het Project Nederlandse literaire brievencollecties en -edities 1800-1900*. Z.p., 1996.

Mathijssen, Marita, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Assen, 1995.

Mathijssen, Marita, *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Den Haag, 2003 (3de, ongewijzigde oplage).

Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* (ed. A. Kets-Vree). Assen enz., 1992. Monumenta Literaria Neerlandica VI, 1 en VI, 2.

Nescio, *De uitvreter* (ed. Lieneke Frerichs). Assen enz., 1990. Monumenta Literaria Neerlandica IV, 1 en IV, 2.

Oosterholt, Jan, *De bril van Tachtig. Het beeld van de 19e-eeuwse Nederlandse dichtkunst*. Z.p., 2005. Amsterdamse Historische Reeks, Kleine serie 45.

Persson, Michael, “‘Wetenschap is een verhaal’”. Interview [met] Bijzonder hoogleraar Kennisdynamica Paul Wouters over de kern van het denken’, in: *de Volkskrant* 5 juli 2008.

Rooij, Caroline van en Annemarie Kets, *Rapport pilot ‘Ontsluiting van de correspondentie van Albert Verwey’*. Den Haag, 2008. Interne publicatie Huygens Instituut in opdracht van de Coornhert Stichting.

Schoolmeester, De, *De brieven* (ed. Marita Theodora Catharina Mathijssen-Verkooijen). 3 dln. Amsterdam, 1987.

Schoor, Rob van de, ‘Zelfrepresentatie in brieven: epistolair ik en lyrisch ik’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 124. 3 (2008), p. 219-226.

Stapert-Eggen, M., ‘Op weg naar een computereditie van de correspondentie van Albert Verwey’, in: *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie* 1991. 2, p. 45-68. Colloquiumnummer: Editiewetenschap en de briefwisseling van G. Gezelle.

Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation (red. Gunter Martens en Hans Zeller). München, 1971.

Vanhoutte, Edward en Ron van den Branden, *DALF guidelines for the description and encoding of modern correspondence material Version 1.0* <<http://www.kantl.be/ctb/project/dalf/dalfdoc/>> (actief 27 januari 2009).

Verwey, Albert, *Briefwisseling 1 juli 1885 tot 15 december 1888* (ed. Margaretha H. Schenkeveld en Rein van der Wiel). Amsterdam, 1995.

Curriculum vitae

Annemarie Kets-Vree werd op 24 maart 1949 geboren te Utrecht. Na de opleiding gymnasium-alfa aan het Haags Montessori Lyceum studeerde zij van 1967-1974 Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit Utrecht, met als bijvakken Theoretische Literatuurwetenschap en Vergelijkende Literatuurwetenschap. In 1983 promoveerde zij, eveneens aan de Universiteit Utrecht, op het proefschrift *Woord voor woord. Theorie en praktijk van de historisch-kritische uitgave van een prozatekst, gedemonstreerd aan 'Een ontgoocheling' van Willem Elsschot*.

Annemarie Kets werkte aan verschillende onderwijs- en onderzoeksinstituten. Van 1984-1990 was zij in dienst van het Bureau Basisvoorziening Tekstedities (KNAW), een van de voorlopers van het Huygens Instituut (KNAW). Vanaf 1992 is zij in verschillende functies verbonden aan het Huygens Instituut; momenteel is zij daar werkzaam als adjunct-directeur.

Zij bezorgde de historisch-kritische editie van Multatuli's *Max Havelaar* (1992; leeseditie 1998/2005) en, samen met Mariëlle Lenders en Olf Praamstra, de studieuitgave van Klikspaans *Studentenschetsen* (2002). Tegenwoordig houdt zij zich vooral bezig met correspondenties van negentiende- en twintigste-eeuwse schrijvers en kunstenaars.